

*Марина Домановська (Харків),
Олег Файда (Львів)*

**LIBER AD HONOREM PROFESSOR
МІРКУВАННЯ НАД ОСТАННЬОЮ КНИГОЮ
ЛЕСІ МАТВЄЄВОЇ
«ВИЗАНТИНИСТ ФЕДОР УСПЕНСКИЙ»**

Людина живе, доки жива пам'ять про неї. Пам'ять про історика залишається у його працях, які, поширюючись у науковому просторі, спонукають до роздумів, стають предметом полеміки. Останньою розвідкою відомого фахівця з історії академічної науки в Україні, багаторічного директора Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України Лесі Василівни Матвєєвої, виданою посмертно її колегами, стала монографія «Византинист Федор Успенский»¹. Книга присвячена постаті патріарха російської византиністики, одного з останніх представників так званого «дореволюційного византинознавства», майже знищеного як галузь гуманітаристики у перше десятиліття радянської влади. Масштабне завдання – написання узагальнювальної праці про надзвичайно помітну в царині византиністики постать, одного із засновників чи не єдиної у підросійській Україні византиністичної школи (у Новоросійському університеті), є гідним поваги. Ймовірно, обмежений наклад у 200 екземплярів став на заваді доступності дослідження для ширшого загалу.

Попри те, що дослідження Л. Матвєєвої не має аналогів, постать Ф. Успенського складно назвати забутою, а його внесок у світову византиністику непоміченим. Упродовж десятків років накопичився значний масив досліджень, де ґрунтовно проаналізовано його творчий доробок². Схарактеризовано як окремі сюжети

біографії науковця, так і його численні праці з історії візантійської економіки, сільського господарства, джерелознавства, археології, науки та освіти. Найявний доробок спонукає дослідників наукової біографії Ф. Успенського до якісно нового рівня аналітики, з урахуванням новітніх підходів біографістики, історії науки та «історії ідей».

На наш погляд, перспективу нового бачення творчості та особистості Ф. Успенського відкриває «історія наукових співтовариств», або інтелектуальна історія, оскільки наукові зв'язки, становлення наукової школи, викладацька діяльність, особистісні риси, співробітництво з фаховими виданнями, епістолярій, участь у наукових форумах, політичні погляди є малодослідженими сторінками його діяльності. Саме подібні очікування породжує зустріч з новою роботою-персоналією.

Преамбулою до книги є лаконічний вступ без вказівки на авторство. Ймовірно, він належить Л. Матвєєвій, яка, визнаючи багатогранність наукових зацікавлень Ф. Успенського, прагне схарактеризувати «маловивчені або зовсім невідомі факти його біографії і головні напрями його діяльності» (с. 3–4). Отже, завданням дослідження задекларовано реконструкцію вузлових етапів наукової біографії Ф. Успенського, оцінку його творчих здобутків. Авторка акцентує увагу на нарисовому характері дослідження, не прагнучи надати детальну характеристику творчого спадку науковця. Слід уточнити означення Ф. Успенського як особистості, з якою пов'язане становлення «отечественной византології» (с. 4). Життєвий шлях науковця не дає підстав сумніватися у його національній ідентичності. Тому, на відміну від Віктора Григоровича, названого у заголовку відомої роботи Л. Матвєєвої першим українським «славяноведом-византологом», до Ф. Успенського цілком коректно було вжити термін «російський».

Перший розділ присвячено особливостям становлення византинознавства як науки у XVII – першій половині XIX ст. Не можемо бути певними, яке завдання ставила у ньому авторка, – відтворити погляди на зазначені процеси Ф. Успенського чи подати загальну картину формування галузі? Текст складно назвати оригінальним, він ґрунтується на огляді праці науковця³, які Л. Матвєєва наводить значними уривками, інколи без точних посилань (с. 6–7), а також

відомих роботах О. Васильєва, В. Васильєвського, В. Бузескула, Г. Курбатова, Е. Фролова. Доречний акцент авторки на заслугах іноземних членів Петербурзької академії наук у дослідженні візантійських джерел, хоча знов-таки без посилання наведена цитата І. Ягича про перші у Російській імперії візантійські студії (с. 12). Надто детальним і таким, що безпосередньо не має відношення до візантиністики, видається виклад поглядів Г. З. Баєра, Г. Ф. Міллера, М. В. Ломоносова та А. Л. Шльоцера на норманську теорію (с. 11–17). Бачення візантійського минулого «слов'янофілами» і «західниками» подано з єдиним посиланням на працю О. Васильєва «История Византийской империи», хоча Л. Матвєєва наводить дослівні цитати А. Герцена, П. Чаадаєва, Т. Грановського, А. Хомякова (с. 22–24). Посилаючись на узагальнюючу працю В. Бузескула «Всеобщая история и ее представители в России», авторка не згадує нещодавнє ґрунтовне видання за редакцією І. Тункіної⁴, враховуючи лише власну публікацію та текст 1929 р. Також вона не залучає праці відомого візантиніста І. Медведєва⁵, автора новітніх досліджень з історії візантиністики у Російській імперії на основі маловивчених архівних матеріалів.

Показовим недоліком першого розділу, який нівелює спробу авторки відтворити канву початкового етапу російської візантиністики, є огляд наукової діяльності О. Зерніна у Харківському університеті (с. 24–26). У тексті відсутні посилання на літературу, хоча постать цього науковця неодноразово була предметом спеціальних студій⁶, відомих широкому загалу та опублікованих у мережі і безпосередньо у виданнях Інституту сходознавства. Натомість у розпорядженні читача майже дослівний переказ нарису В. Савви, присвяченого О. Зерніну з нарису «Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)»⁷.

Наступний розділ «Из биографии Ф. И. Успенского (1845–1928). Первые научные работы» розпочинається з періоду навчання майбутнього науковця на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. Попри наявність і цілковиту доступність у столичних бібліотеках України основних джерел для реконструкції навчального процесу у вищих Російській імперії, зокрема оглядів викладання предметів, університетських звітів, спогадів студентів

про викладачів, а також значного кола робіт з історії зазначеного університету, авторка обмежується лише загальними відомостями з публікацій В. Бузескула та Б. Горянова (с. 27–30). Викликає подив наведена характеристика наукових поглядів однокурсників Ф. Успенського, зокрема Ф. Фортинського, Д. Беляєва та П. Аландського. Авторка навіть згадує їхній творчий доробок, який, втім, не має відношення ані до візантиністики, ані до Ф. Успенського особисто. Натомість про вчителів науковця подано мало інформації, наведені лише згадки про К. Бестужева-Рюміна (с. 30) та В. Ламанського (с. 30, 32), а про навчальні курси, які він слухав в університеті і завдяки яким відбувся у майбутньому як візантиніст, інформація відсутня.

Як слушно зауважує Л. Матвєєва, саме славіст В. Ламанський став головним наставником Ф. Успенського і, ймовірно, вплинув на обрання тематики наукових студій. Першу студентську роботу майбутнього вченого «Первые славянские монархии на северо-западе» авторка характеризує фрагментарно, без зіставлення з роботами інших славістів кінця ХІХ ст., згадуючи лише позитивні відгуки В. Ламанського і К. Бестужева-Рюміна (цитовані за роботою В. Бузескула (с. 38)), В. Григоровича і М. Смирнова (цитовані за статтею М. Попруженка) (с. 31–38) та В. Васильєвського. З більш сучасних досліджень залучена лише праця Д. Оболенського, яку авторка цитує на трьох сторінках поспіль, як з посиланнями, так і без них (с. 35–38). Подібним чином поданий аналіз магістерської дисертації Ф. Успенського «Византийский писатель Никита Акоминат из Хон» (с. 40–46).

Наступний підрозділ «Одесский период научной и преподавательской деятельности (1874–1894)» присвячений загальному розвитку університетської освіти у Російській імперії останньої чверті ХІХ ст. Дивує, що основу цього уривку становлять лише роботи з історії Харківського університету та спогади С. Жебелева (с. 48–51), а слова В. Бузескула та відомості про історико-філологічний факультет Новоросійського університету наведені без відповідних посилань (с. 52–53). Огляд вступної лекції Ф. Успенського «Значение византийских занятий в изучении средневековой истории» подано детально, проте знов-таки без зіставлення поглядів науковця на основні проблеми візантійської історії з роботами російських

візантиністів останньої чверті XIX – поч. XX ст. (с. 54–59). Виняток становить деталізація посилання Ф. Успенського на роботу В. Григоровича, у якій надано оцінку листам патріарха Ніколая Містика. Л. Матвеева пропонує читачу розлогу характеристику поглядів відомого слависта на болгарсько-візантійські відносини X ст. з попередньої монографії (с. 56–58)⁸, хоча порівняльний аналіз поглядів двох науковців не здійснює. Певним недоліком цього розділу є також неувага до доробку харківського слависта М. Дринова, який майже одночасно з Ф. Успенським та В. Григоровичем досліджував візантійсько-болгарські зв'язки зазначеного періоду. Авторка, хоча й посиляється на його роботу у контексті згадки про В. Григоровича, проте його праці не аналізує, до того ж повторює вже наявну у попередній монографії помилку у написанні прізвища (с. 56)⁹.

Огляд викладацької діяльності Ф. Успенського у Новоросійському університеті та оцінку його як історика-позитивіста (с. 62–65) Л. Матвеева подає за ювілейною статтею М. Попруженка та публікацією учня вченого А. Готалова-Готліба, яка, попри наявність цінного фактичного матеріалу, є методологічно застарілою. Очікуване і вкрай необхідне у цьому контексті залучення діловодної документації Новоросійського університету та інших спогадів його вихованців у роботі не здійснено.

Подібного підходу авторка дотримується й у характеристиці інших робіт Ф. Успенського. Впадає у вічі прагнення переказати зміст окремих праць без порівняння їх основних положень з розвідками подібної тематики як сучасників Ф. Успенського, так і більш пізніми, що надало б можливість зробити конкретні висновки про їхнє значення з огляду на здобутки сучасного візантинознавства. До того ж часто відсутні посилання на роботи самого Ф. Успенського, слова якого чергуються у викладі з цитатами інших авторів. Такі перекази доробку вченого нерідко займають кілька сторінок. Поклики на роботи відомих візантиністів з аналогічної тематики обмежені розлогими цитатами праць О. Васильєва і Д. Оболенського, а також поодиноким згадками доробку Т. Флоринського, П. Безобразова, Ю. Кулаковського, В. Бартольда, Г. Литавріна, А. Каждана, Е. Люттвака, В. Соколова, хоча значний масив ґрунтовних праць з тематики, близької до праць Ф. Успен-

ського, наявний у російській, українській, болгарській і західноєвропейській історіографії¹⁰. Помітною в роботі є іноді зайва і надто детальна увага авторки до доробку В. Григоровича: уривки з власної попередньої монографії про відомого слависта Л. Матвеева нерідко наводять у контексті огляду творчого спадку Ф. Успенського, що дещо переобтяжує виклад і нівелює значення розвідок інших науковців.

Як вже згадувалося, у роботі не опрацьовані матеріали архівів Російської Федерації, зокрема Санкт-Петербурзької філії архіву Російської Академії наук, де зберігаються особовий фонд Ф. Успенського і матеріали Руського археологічного інституту у Константинополі. Залучення цих матеріалів уможливило б творення образу Ф. Успенського не лише як науковця, а й громадського діяча, «організатора науки». Враховуючи об'єктивні складнощі доступу до російських архівів для українських науковців, поважний вік та стан здоров'я авторки, дивує те, що їй з невідомих причин залишилися недоступними повнотекстові версії трьох ґрунтовних видань «Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге» (СПб., 1995), «Рукописное наследие русских византистов в архивах Санкт-Петербурга» (СПб., 1999), «Мир русской византистики: Материалы архивов Санкт-Петербурга» (СПб., 2004). У перелічених виданнях наведені результати роботи російських науковців з опрацювання цих надзвичайно важливих для огляду доробку і громадської діяльності Ф. Успенського фондів. Також авторка не залучила роботи Є. Басаргіної з історії Руського археологічного інституту в Константинополі та огляд особового фонду вченого зі згаданого архіву, базові для реконструкції образу Ф. Успенського як його директора.

Значно кращим змістовно є розділ «Петроградско-Ленинградский период (1914–1928 гг.)», в якому поданий огляд роботи науковця на чолі Русько-візантійської комісії та голови Російського Палестинського товариства із залученням архівних фондів згаданої СПФА РАН, а також стисла інформація про зусилля Ф. Успенського з видання останніх випусків «Византийского временника». Не зайвим у контексті характеристики останнього періоду життя був би акцент на його сприйнятті революційних подій та історичних поглядах, проте тут авторка обмежується зауваженням:

«У перше десятиліття радянської влади Ф. Успенський був лідером російського візантинознавства. З кардинальних питань аграрної та соціальної історії він залишався, однак, на своїх старих позиціях» (с. 117–118). Цю тезу, наведену за статтею З. Удальцової з «Большой Советской Энциклопедии» без зазначення точних бібліографічних відомостей, авторка не розвиває. Л. Матвєєва не наводить ні власних висновків, ані посилань на узагальнюючі роботи з історії візантиністики. Ця цитата зі статті радянської дослідниці фактично підсумовує огляд біографії вченого та його наукової діяльності.

У роботі відсутня висновкова частина, в якій мали бути підбиті підсумки дослідження і визначені основні здобутки Ф. Успенського як візантиніста. Проте зазначені аспекти відсутні й у біографічній частині, яка завершується згаданим посиланням на «БСЭ», поданням переліку перевидань праць вченого у Росії та згадкою про заснування 2008 р. у Москві Російського історичного інституту, заявленого як спадкоємця Руського археологічного інституту в Константинополі. Ще гостріше брак висновків відчувається наприкінці роботи.

Констатуємо наявність окремих неточностей і одруків, які не можуть залишитися непомітними для фахівців, оскільки мають відношення до правил транслітерації імен, прізвищ та термінів. Так, наприклад, на с. 137 з невідомих причин англійський дослідник Ф. Сібом згадується як латиницею, так і кирилицею. В іменному покажчику і, відповідно, у тексті, викликає сумнів правильність написання наступних пунктів: «Боккачио» (традиційно – рос. Боккаччо), «Василий Болгаробоец» (традиційно у словниках та візантологічних працях – рос. Василий Болгаробойца), у називному відмінку «Георгий Амартола» (правильно – рос. Георгий Амартол), «Иоанн Зонарь» (правильно – рос. Иоанн Зонара), «Роман Лакапін» замість рос. «Роман Лакапін», «Стефан Немани» (правильно – рос. Стефан Неманя). Некоректно, без деталізації подано у покажчику імена «Косьма», «Климент», «Мануил», «Наум», «Фаброт», «Фальк».

Не згадується у роботі також про зміст і призначення додатків. Ця частина роботи, окрім портрету Ф. Успенського, відомих вчених-візантиністів та політичних діячів, які долучилися до створен-

ня Руського археологічного інституту в Константинополі (порядок розміщення ілюстрацій довільний), містить фотографії Новоросійського університету та собору св. Софії в Константинополі без бажаних у такому випадку датувань.

* * *

Отже, на нашу думку, основне завдання книги, – конструювання образу Успенського-візантиніста, оцінка його наукового спадку, – виконано не повною мірою. Зміст книги засвідчує, що дослідження недовершене, особливо це помітно у висновкових частинах. На жаль, авторці не вистарчило часу реалізувати заплановане. Складається враження, що в окремих моментах Л. Матвєєва склала лише абрис запланованого дослідження, певні моменти, на основі яких, імовірно, планувала надалі розвивати думку.

Рецензування праці неминуче піднімає питання наукової етики. Авторки вже немає в живих, що унеможливує двосторонню дискусію. Разом з тим, дослідження стало складовою інтелектуального простору, очевидно Леся Василівна доклала останніх сил, аби встигнути підготувати завершений і цілісний текст, а отже сподівалася на реакцію колег-візантиністів. Усвідомлюємо труднощі, які виникають під час підготовки посмертного видання, особливо зважаючи, що йдеться про публікацію дослідження, яке створювалося у складних умовах (а не репринту праць, які встигли пройти повноцінну наукову апробацію).

Видання побачило світ через більше ніж рік після смерті авторки зусиллями упорядників – співробітників профільної наукової установи. Відповідальний редактор і автор післямови О. Бубенок, імовірно, взяв на себе основний тягар з упорядкування тексту: «...мы подготовили к печати имеющуюся у нас рукопись книги, по возможности, с небольшими уточнениями» (с. 229). Зазначені «невеликі уточнення» не виділені у тексті праці, видається, що упорядники насамперед ставили собі за завдання передати оригінальний текст Лесі Василівни. Отже, повноцінної наукової редакції книги не було здійснено.

На нашу думку, видання лише б виграло за умови, коли б упорядники доопрацювали завершальну частину роботи, яка б надала їй закінченого вигляду. На жаль, післямова не виконує такої

функції, оскільки вона присвячена характеристиці попередніх монографій Л. Матвеевої і огляду схвальних відгуків на них. Автор післямови залишив поза увагою ґрунтовну рецензію на книгу авторки «Юлиан Кулаковский», опубліковану харківським візантиністом А. Домановським¹¹ 2005 р.

Остання книга Лесі Василівни, яка підвела ризик в її науковому життєписі, могла б вмістити короткий виклад основних віх цього життєпису¹². Л. Матвеева розпочала візантинознавчі студії відносно пізно. Незважаючи на це, завдячуючи монографіям «Юлиан Кулаковский»¹³ та «Виктор Григорович – первый украинский славяновед-византолог (1815–1876)»¹⁴, Л. Матвеева залишилася помітною фігурою в історії української візантиністики. Дослідникам цікаво було б з'ясувати, за яких обставин Леся Василівна обрала візантинознавство, зокрема історію його становлення на українських теренах своєю галуззю дослідницьких зацікавлень. Не зайве було б зупинитись на аргументації дослідниці, яка відносила візантинознавство до сходознавчих дисциплін, натомість ця галузь гуманітаристики, як показує її тривала історія, хоч і була тісно пов'язана із орієнтальними студіями, все ж вважала за потрібне функціонувати окремишньо, співпрацюючи з різними галузями. У виданні до ювілею Л. Матвеевої вміщенні дослідження, де аналізується її доробок як історика науки¹⁵, історіографічні дослідження аланознавчих студій Ю. Кулаковського¹⁶. Вважаємо, на часі підвести перші підсумки візантинознавчої спадщини вченого.

Сподіваємося найближчим часом побачити серійне перевидання монографій Лесі Василівни, в якому зазначені недоліки будуть усунені. Саме така пам'ятка історичної думки стала б належним вшануванням доробку української візантиністики.

¹¹ Матвеева Л. В. Візантинист Федор Успенский (1845–1928). К.: Інститут востокознавства ім. А. К. Крымського НАН України, 2013. 244 с. Далі поклики на рецензоване видання наводяться у дужках.

¹² Див., наприклад: Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. Ч. 1–3; Санкт-Петербургский филиал Архива РАН; сост., вступит. ст., подгот. текста, коммент. и биограф. словарь-указатель И. В. Тункиной. М.: Индрик, 2008. 831 с.; Бузескул В. П.

Общий очерк научной деятельности Ф. И. Успенского (1845–1928) // Памяти Ф. И. Успенского. Л., 1929. С. 25–52; Горянов Б. Т. Ф. И. Успенский и его значение в византиноведении: (к 100-летию со дня рождения: 1845 – 7 февраля 1945) // Византийский временник. 1947. Т. 1 (26). С. 29–108; Курбатов Г. Л. История Византии (историография). Л., 1975. С. 111, 113, 117–118, 141–143, 191–192; Самойлов О. Ф., Самойлов Ф. О. Наукова та педагогічна діяльність професора Ф. І. Успенського в Імператорському Новоросійському університеті // Записки історичного факультету. Одеса, 2005. Вип. 16. С. 358–365.

¹³ Успенский Ф. И. Из истории византиноведения в России // Анналы. 1922. № 1.

¹⁴ Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. Ч. 1–3 / В. П. Бузескул; Санкт-Петербургский филиал Архива РАН; сост., вступит. ст., подгот. текста, коммент. и биограф. словарь-указатель И. В. Тункиной. М.: Индрик, 2008. 832 с.

¹⁵ Медведев И. П. Из истории петербургского византиноведения: истоки и становление // Византийский временник. 2003. Т. 62. С. 97–113; Медведев И. П. Петербургское византиноведение: страницы истории. СПб., 2006. 334 с. (Византийская библиотека. Исследования).

¹⁶ Див., наприклад: Зернін Олександр Петрович / С. Сорочан, С. Лиман // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. словник / упоряд. Е. Г. Циганкова та ін. К., 2011. С. 97–98; Лиман С. И., Сорочан С. Б. Харьковский период научно-педагогической деятельности Александра Петровича Зернина // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. 2007. № 762: Сер.: Історія. Вип. 39. С. 239–251; Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета: (1804–1917) // Дриновський збірник. Х.; Софія, 2008. Т. 2. С. 51–68; Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1885 гг.) // Східний світ. 2006. № 1. С. 91–106; Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 454–458; Лиман С. И. Прищур строки в ромейский полдень: Византия эпохи Македонской династии в оценках историков Харьковского университета: (XIX – начало XX вв.) // Нартекс. Byzantina Ukrainensia : Ρωμαϊος: сб. ст. к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. Т. 2. Харьков, 2013. С. 206–226.

¹⁷ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багаля; вступ. ст. Т. Г. Павловой. Харьков, 2007. С. 326–329.

¹⁸ Матвеева Л. В. Виктор Григорович – первый украинский славяновед-византолог. С. 133–134.

⁹ Матвеева Л. В. Виктор Григорович – первый украинский славяновед-византолог. С. 125.

¹⁰ Див., наприклад, бібліографію в кн.: Сорочан С. Б. Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры. Харьков, 2011. С. 835–928; Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана та Л. В. Войтовича. Львів, 2011. С. 833–878.

¹¹ Домановський А. Два обличчя Юліана Кулаковського // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Харків, 2005. Т. 11. С. 331–345. (Рецензія на книги: Матвеева Л. Юлиан Кулаковский. К.: Стилос, 2002. 484 с.; 24 с. ил; Пучков А. А. Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византистики в России. 2-е изд., перераб., исправ. и доп. СПб.: Алетея, 2004. 477 с. (Серия «Византийская библиотека. История»)).

¹² Див., наприклад: Бубенок О. Б. Матвеева Леся Василівна // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла–Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К., 2009. С. 550–551.

¹³ Матвеева Л. В. Юлиан Кулаковский. К.: Стилос, 2002. 483 с.

¹⁴ Матвеева Л. В. Виктор Григорович – первый украинский славяновед-византолог (1815–1876). К.: ИД “Стилос”, 2010. 192 с.

¹⁵ Циганкова Е. Г. Л. В. Матвеева – історик науки // Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л.Матвеевої. Зб. наук. статей. К., 2010. С. 13–24.

¹⁶ Бубенок О. Б. Аланознавчі студії Ю. А. Кулаковського в історіографічних дослідженнях Л. В. Матвеевої // Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л. Матвеевої. Зб. наук. статей. К., 2010. С. 25–37.

Сергій Сорочан, Олександр Роменський
(Харків)

ВІЗАНТІЯ ТА РУСЬ У ПАМ'ЯТКАХ СФРАГІСТИКИ. РОЗДУМИ НАД МАТЕРІАЛАМИ МІЖНАРОДНОГО КОЛОКВІУМУ

(Byzantine and Rus' Seals. Proceedings of the International Colloquium on Rus'-Byzantine Sigillography. Kyiv, Ukraine, 13-16 September 2013 / Ed. by Hlib Ivakin, Nikita Khrapunov, Werner Seibt. – Kyiv, 2015. – 336 p.)¹

Вихід друком матеріалів Міжнародного колоквиуму з давньоруської та візантійської сфрагістики, що відбувся у вересні 2013 р., став ще одним свідченням плідної співпраці фахівців різних країн у справі вивчення та інтерпретації багатющого корпусу візантійських і давньоруських печаток, який постійно поповнюється завдяки новим знахідкам. Поряд з іншими подібними науковими проектами (виставкою «1000 років української печатки» у Національному музеї історії України, виданням «Сфрагістичного щорічника» та ін.)¹, колоквиум відбувся завдяки фінансовій та організаційній підтримці українського підприємця і мецената Олексія Шереметьєва, а організаційний комітет забезпечив присутність провідних світових фахівців.

Символічною стала і назва наукового форуму «Сфрагістичний меридіан: Київ–Корсунь–Константинополь», яка вказує на глибинний

¹ Вперше опубліковано російською мовою: Сорочан С. Б., Роменский А. А. Рецензия на книгу: Byzantine and Rus' Seals. Proceedings of the International Colloquium on Rus'-Byzantine Sigillography. Kyiv, Ukraine, 13-16 September 2013 / Ed. by Hlib Ivakin, Nikita Khrapunov, Werner Seibt. Kyiv, 2015. 336 p. // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. 2016. Вып. 8. С. 666–687.